

5. Рудич Ф. Чи багато влади потрібно владі? (Україна в контексті трансформації політичних структур у країнах СНД і Балтії, Центральної і Східної Європи): Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К., 1998.
6. Фукуяма Ф. Кінець історії? // <http://www.netda.ru/belka/texty/nomipor/fukujma.html>.
7. Цыганков А. Современные политические режимы: структура, типология, динамика: Учеб. пособие. – М., 1995.
8. Россия регионов: трансформация политических режимов // Под общей ред. В. Гельмана, С. Рыженкова, М. Бри. – М., 2000.
9. Борисова Н. Институциональное измерение трансформации политических режимов // Проблемы демократии и демократизации; Под ред. О. Харитоновой. – М., 2002.
10. Колодій А. Особливості перехідного процесу і вибір демократичних інститутів в Україні // Політичний процес в Україні: стан та перспективи розвитку. – Львів, 1998. – С. 44–55.
11. Банс В. Элементы неопределённости в переходной период // Полис. – 1993. – №1. – С. 44–51.
12. Гельман В. Постсоветские политические трансформации: наброски к теории // Полис. – 2001. – №1. – С. 15–29.
13. Капустин Б. Кінець “транзитології”? О теоретическом осмыслении первого посткоммунистического десятилетия // Полис. – 2001. – №4. – С. 6–26.
14. Карозерс Т. Кінець парадигми транзита // Политическая наука. – 2003. – №2. – С. 42–65.
15. Мельвиль А. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам // Полис. – 1998. – №2. – С. 6–38.
16. Никитченко А. Транснационализация демократии (II). “Третья волна” демократизации в свете теорий мировой экономики // Полис. – 1999. – №2. // <http://www.politstudies.ru/fulltext/1999/2/5.html>.
17. O'Donnell G., Schmitter P. Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1986. – 81 p.
18. Rustow D. Transition to Democracy: Toward a Dynamics Model // Comparative Politics. – 1970. – Vol.2, №3. – P. 337–363.
19. Zuzankiewicz P. Z badań nad genetyczną i funkcjonalną interpretacją transformacji systemowej // Rocznik Nauk Politycznych. – Rocznik. – 2004. – 6, №7. – S. 175–195.

УДК 321.01 (477) (092)

Оксана Зелена

ОСИП НАЗАРУК ПРО ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ кінець ХІХ – початку ХХ ст.

© Зелена О., 2006

На основі творчої спадщини Осипа Назарука висвітлюється історія виникнення молодіжного руху в Галичині кінця ХІХ – початку ХХ ст., досліджується ідеологічна платформа перших українських партійних організацій, розкриваються особливості взаємовідносин галицьких та наддніпрянських політичних партій періоду Української революції 1917–1920 рр., аналізуються помилки та прорахунки українських політичних сил в боротьбі за державність. На прикладі політичного досвіду О. Назарука визначаються зовнішньополітичні орієнтири України.

On the basis of creative Osip Nazarouc's inheritance history of origin of youth movement in Galichina in the end the XIX-th – the beginning of the XX-th century is studied, the ideological platform of the first Ukrainian party organizations is explored, special feature of mutual relations of galitsciy and naddnipyriansciy political parties in the period of Ukrainian revolution 1917-1920-th are exposed, the mistakes and miscalculations of Ukrainian political forces in the fight for the independense are analysed. On the example of political experience of O. Nazarouc the foreign policy references of Ukraine are defined.

Актуальність та постановка проблеми. Головним інститутом політичної системи суспільства виступають політичні партії. Вони є типовою формою громадських організацій, яка представляє та захищає

інтереси певних груп людей і здійснює політику. Роль партій дуже залежить від моделі управління в державі. Здобувши незалежність, Україна обрала президентсько-парламентську форму, яка фактично відродилася на уламках старого монархічного і союзного ладу зі звичним єдиним царем, вождем, генсеком. Державна влада здійснювалася на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Законом визначалося й гарантувалося місцеве самоврядування. Практика суспільно-політичного життя виявилася зовсім іншою. Збалансованості системи влади не вийшло. За минулого режиму країна управлялася за принципом узурпації. З 1 січня 2006 р. в Україні вступила в силу політична реформа, яка передбачає заміну сильної президентської влади на сильний парламентаризм. Особливо важливу роль в новій політичній системі відіграватимуть політичні партії, які будуть формувати законодавчий орган. Їхня діяльність визначатиме характер і спрямування політичного процесу, стратегію і тактику боротьби за владу. Лідери партійних організацій мають усвідомити велику відповідальність перед суспільством. Засвоїти незмінну конституційну норму про те, що народ – єдине джерело влади в Україні. Вступаючи в новий етап політичного розвитку, необхідно в черговий раз звернутися до історичного досвіду, до витоків партійних рухів, і зважити на помилки українців в державотворчому процесі.

Ступінь вивчення проблеми. Важливим щодо формування української політичної думки є науково-теоретична спадщина безпосередніх учасників та дослідників минулого [19]. Серед них – публіцистичний доробок відомого українського громадсько-політичного діяча, журналіста, юриста першої третини ХХ ст. Осипа Назарука. Сьогодні історики більше уваги звертають на дослідження його громадсько-політичної діяльності [1; 7; 22].

Мета роботи – спроба розкрити проблеми становлення політичних організацій в Галичині, охарактеризувати риси і недоліки діяльності українських партій на основі аналізу творчого доробку О. Назарука. Архів його численних розвідок, статей є дуже цікавим для сучасних науковців і корисний для сучасних політиків. Оскільки О. Назарук досліджував історію виникнення молодіжного руху в Галичині кінця ХІХ – початку ХХ ст., ідеологічні платформи перших українських партійних організацій, особливості взаємовідносин галицьких та наддніпрянських партій в період Української революції 1917–1920 рр., аналізував недоліки та прорахунки українських політичних сил в боротьбі за державність, визначив зовнішньополітичні орієнтири України.

Виклад основного матеріалу. Українське національне відродження активізувало політичне життя в Галичині. Саме тоді було започатковано якісно новий етап самоствердження українців, коли провід за національні права перебрали на себе політичні партії. Виникнення таких форм громадських організацій зумовили ряд причин. Насамперед О. Назарук відзначає зовнішній фактор пробудження політичного руху в Галичині – вплив західноєвропейських процесів після революційних подій 1848–1849 рр. До внутрішніх чинників політик відносить релігійний, церковний, політичний та навіть економічний. Генераторами національного пробудження виступила студентська молодь. В одній із своїх статей, О. Назарук звертає увагу на те, що політична самоорганізація молодих українців була утруднена відсутністю лідерів, які б “... не тільки об’єднали навколо себе однодумців, народ, а й змогли витворити власне стрижневу національну ідею” [23, ф.834, оп.1, спр. 126, арк.6]. В цей час, як зазначає політик, домінував “етнографічний націоналізм”. Під ним він розумів захоплення української інтелігенції національними традиціями, фольклором “... коли українські професори, студенти ходили вдягнуті в український стрій, у козацьких шапках, високих чоботях, вишитих сорочках, гуцульських сардаках, синіх шароварах” [23, ф.834, оп.1, спр. 126, арк.6]. Прихильність до національного не означала готовність до боротьби за національні інтереси.

О. Назарук відзначає факт створення першого товариства “Січ”, до якого входила студентська молодь Львова: К. Сушкевич, В. Качала, В. Бугацький, Ф. Заревич, В. Шашкевич. Зібрання відбувалися у кав’ярні “Юзя” на Галицькій площі. Ця група проіснувала недовго, оскільки більша частина її засновників роз’їхалася за кордон. Наступним центром об’єднання свідомої галицької молоді стала редакція літературного часопису “Мета” [23, ф.834, оп.1, спр. 126, арк.7]. Активними учасниками були К. Климкович, Л. Лукашевич, Л. Лопатинський, Д. Тянячкєвич, К. Горбаль. Молоді люди, настроєні романтично, обговорювали історію, героїчне минуле, дискутували про польський національний рух, польське повстання 1863 р. Але зовсім не передбачали, що збройними методами можуть відстоювати свої права. Тобто ці молодіжні групи мали виключно культурно-просвітницький характер, були малочисельними, не мали визначеної програми, не переслідували ніяких політичних цілей [23, ф.834, оп.1, спр. 126, арк. 8]. Але їхня справа була важливою, бо привертала увагу галицьких українців до національних проблем.

Важливим явищем національного відродження в Галичині було створення товариства “Просвіта” (1868 р.). Першим статутним товариством О. Назарук називає “Академічну Громаду” (1896 р.). Його мета полягала у добрій підготовці інтелігенції “до служби своєму народові, ... виробити міцні моральні підвалини, загартувати волю, розвинути енергію, здобути якнайширшу освіту” [23, ф.834, оп.1, спр. 126, арк.68]. Про політизацію українського руху в Галичині свідчила боротьба студентської молоді за відкриття українського університету у Львові [23, ф.834, оп.1, спр. 126, арк. 69].

Важливим осередком об'єднання молоді інтелігенції О. Назарук називає “Академічний Дім” (1908 р.). Цей просвітній гурток мав на меті об'єднати в одну організацію всі молодіжні групи і проводити роботу за спеціально складеними планом та програмою. У львівських читальнях планувалося створити спеціальні курси, де б викладалися історія України, географія, природничі науки, право, німецька мова. Активісти осередку здійснювали просвітницькі виїзди на села, організували свою видавничу справу “Дешева Бібліотека” [23, ф.834, оп.1, спр. 126, арк.76].

Діяльність галицьких молодіжних груп фактично підготувала підґрунтя для виникнення перших політичних партій. Крім того, в середовищі галицької інтелігенції сформувалися дві ідеологічні течії – москвофільство і народовство [23, ф.359, оп.1, спр. 115, арк.2]. Саме вони, на думку О. Назарука, почали формувати політичне життя краю. Ідеологія цих течій була відмінною. Москвофільський політичний табір сповідував “наскрізь праві” ідеали, і опирався виключно на допомогу Росії. Концепція москвофілів заперечувала існування української народності, а тому вони відкидали ідею її “окремності”, а прийняли російський ідеал про “адін народ”, не схвалюючи національного пробудження. На політичній арені Галичини москвофільська партія стала однією з найвпливовіших сил [6, с. 203]. Таку ситуацію О. Назарук називає закономірною, бо саме в той час різні слов'янські народи, зокрема чехи, серби і болгари, котрі зазнали національного гніту від турків та німців, також спрямували свої погляди у пошуках допомоги до східнослов'янського народу – росіян [23, ф.359, оп.1, спр. 116, арк.3]. Росія, своєю чергою, дбаючи про власні цілі, сприяла слов'янофільським тенденціям, підтримуючи їх фінансово. Позиція прихильників проросійського напрямку щодо неприпустимості національних заворушень була на руку і польській владі, яку хвилювали масові пробудження громадянської свідомості в Галичині. До середини XIX ст. москвофіли утримували найміцніші позиції у західних повітах Галичини [21, с. 9].

Протилежний політичний табір представляла народовська течія, представники якої стояли на національному ґрунті, виступали за єдність українських земель, відстоювали живу народну мову. На цій основі і виникла перша політична партія Галичини – Українська радикальна партія [14, с. 23].

О. Назарук звертає увагу, що саме складна політична ситуація на західноукраїнських землях, зумовлена початком Першої світової війни, фактично стерла відмінності між цими українськими політичними таборами. Він пише, що в рядах галицької армії боролися і “кляли свої голови за українську державну ідею” прихильники двох таборів [23, ф.359, оп.1, спр. 116, арк.4].

Москвофіли і народовці відіграли важливу роль в політичному житті Галичини, оскільки на їхній ідеологічній основі було створено багато культурних, політичних, економічних організацій. Серед них: Всеукраїнський Національний Конгрес, ФНС, Контактний Комітет Пресового порозуміння, Дружина Княгині Ольги, Українська Національна Рада [14, с. 51]. Але це, на думку О. Назарука, була “лише перша стадія розвитку” партійного руху. Новостворені організації ще не виступали повноцінними суб'єктами політики [23, ф.359, оп.1, спр. 115, арк.6].

Особливо цінними і актуальними для сьогодення є аналіз та порівняння науковцем особливостей політичного життя як Галичини, так і Наддніпрянської України початку XX ст. Найголовніша відмінність полягала в тому, що на західноукраїнських землях виразніше відчувався об'єднувальний потенціал національної самоідентифікації. Внутрішня дискретність українського етносу зумовлювалася істотною різницею в ментальності населення двох давно відокремлених один від одного регіонів України, відмінними культурно-релігійними традиціями [17, с. 327]. На думку О. Назарука, різниця насамперед полягала в умовах формування політичної свідомості українців Заходу та Сходу. “Громадська думка галичан з часу занепаду княжої державності, проявлялась лише в Церкві, що несла весь тягар як релігійного, так і політичного життя суспільства. В Україні над Дніпром існувала козацька держава, яка, втручаючись у релігійно-церковне життя, вела світську політику” [23, ф.359, оп.1, спр. 115, арк.4]. З багатьох причин політизація українського руху інтенсивніше проходила в Галичині, ніж на Наддніпрянщині. Це безпосередньо пов'язувалося з солідною просвітницькою базою. Проте Українська національна революція 1917–1920 рр., на думку О. Назарука, показала спільні тенденції українців у баченні свого національного майбутнього. Як приклад, політик наводить взаємовідносини урядів ЗУНР і УНР Директорії. Галичани і наддніпрянці хотіли створення

суверенної держави, але невміння домовлятися та власні амбіції тодішніх українських політичних лідерів, не давали змоги отримати бажаних результатів [13, с. 188]. Слабкість демократично-республіканського устрою обох урядів стала однією з причин падіння української державності. Українську владу він характеризує як “правління, що опинилося в руках горстки агітаторів”, яке не було народовладдям, а “агітаторовластієм” чи радше “демагоговластієм”. Створення власної держави, на думку О. Назарука, не означатиме, що “з усіх земель і племен України зроблять саламаху” [13, с. 210]. Обов’язково потрібно враховувати економічні, культурні відмінності регіонів України. Владу в державі не може здійснювати лише парламент в Києві. О. Назарук називає це абсурдом, і пропонує схему політичних відносин в державі на зразок німецького сейму, де практикується місцеве самоврядування. Тоді кожна політична сила буде представляти інтереси свого регіону, не плекаючи ілюзій про свою винятковість. Порівнюючи форми політичної організації влади в Наддніпрянській Україні і Галичині, безумовно О. Назарук віддає перевагу галицькій владі і власне у “формі диктатури”. Він розглядає її більш вдалою і ефективною у перехідний революційний час [13, с. 211].

Після того, як Галицька армія перейшла на бік Денікіна, а знесилена дієва армія С. Петлюри зазнала відчутних втрат з більшовицькими військами і Директорія розпалася, ні один із українських урядів не міг утримувати владу. В таких умовах українські партії намагалися знайти вихід. Він полягав у створенні тимчасового органу – Української Національної Ради в Кам’янці (листопад 1919 р.). На думку О. Назарука, її склад віддзеркалював внутрішню багатовекторність українського суспільства. Хоча утворення Ради свідчило про намагання політичної еліти консолідувати всі сили, для вироблення спільної платформи. Започаткований процес формування багатопартійності значною мірою був спонтанний. У виборі між тією або іншою партією чималу роль відігравали географічний, національний, морально-етичний, релігійний чинники [17, с. 17]. Характеризуючи загальний спектр українських політичних сил, О. Назарук поділяє партії на праві, центристські та ліві [11, с. 3–8]. Перший блок представляли Українські хлібороби-демократи, Українська народна партія та Народно-республіканська партія. Центристський спектр формували Українські соціалісти-федералісти, Українські соціалісти-самостійники, Селянська соціалістична партія, Галицька трудова партія, Українська радикальна партія. Лівий блок політичних сил становили соціал-революціонери, соціал-демократи, наддніпрянські соціал-демократи.

До найбільших партійних організацій над Дніпром О. Назарук відносить Українських соціалістів-федералістів [18, с. 46]. До їх складу входила найбільша кількість освіченої інтелігенції, професори, учені, економісти, а серед лідерів були люди з чималим політичним досвідом. Очолював партію відомий український публіцист С. Єфремов. Ще однією потужною силою під час Української революції виступили Соціалісти-революціонери на чолі з М. Грушевським. Важливе місце в конфігурації партійних організацій займали Українські соціалісти-самостійники, які представляли собою блок з шести груп: українські соціалісти самостійники; Українська народна партія; національні соціалісти; соціалісти-конфедералісти; національні революціонери; самостійники-демократи. До найактивніших провідників належали О. Макаренко та М. Кривецький.

Серед галицьких найвпливовіших політичних сил науковець називає Трудову партію разом з її лідерами: К. Левицьким, Е. Петрушевичем, Е. Левицьким, Л. Цегельським. О. Назарук вважає її “продуктом польського гніту” в краї, бо тільки цим можна пояснити об’єднання тут різних прошарків українського населення, починаючи від духовенства і закінчуючи значною частиною робітництва.

До менш чисельних організацій в Галичині він відносить соціал-демократів. Оскільки тут спостерігалася мала кількість українського пролетаріату. Серед провідників руху були М. Ганкевич і С. Вітик, пізніше В. Левинський, Л. Ганкевич і В. Старосольський [11, с. 6].

Несприятлива зовнішньополітична ситуація згубно позначилася на виробленні спільної стратегічної лінії національних політичних сил. Часті зміни складу уряду УНР упродовж 1919 р., запекла політична міжпартійна і внутрішньопартійна боротьба говорили про недостатню розробленість концепції демократичного державотворення [18, с. 405]. Українське громадянство, передусім інтелігенція, виявились невідготовленими до побудови власної держави. Ідея національної державності не була скристалізована у державницьких поглядах лідерів національного руху. Оскільки у своїй більшості українська інтелігенція почала захоплюватися соціалістичними гаслами [2, с. 412–413].

Проблема міжпартійного суперництва і відсутність виробленого єдиного напрямку державного будівництва перекикається із сьогоденням. Попри те, що багатопартійність в країні є однією з ознак демократії, надмірна кількість партій дезорієнтує українського громадянина у пошуку справжнього виразника своїх інтересів. Враховуючи те, що програми і платформи партій фактично не відрізняються, вони

переманюють електорат одна від одної. Розпорошення політичних сил згубно впливає на вироблення владою єдиної тактичної поведінки для відстоювання національних інтересів України. І нарешті, наявність великої кількості партій розколює суспільство.

Поразка національної революції не зупинила політичного життя в Україні. Зокрема, каже О. Назарук, в Галичині партії продовжували тісно співпрацювати між собою. Лідери українського руху ще сподівалися на виправлення ситуації. Політичну арену Галичини на той час представляли: Українська народно-трудова (Трудова Партія), Українська радикальна партія та Українська соціал-демократична. Надії поклалися на лідера Трудової партії Є. Петрушевича, котрий представляв українські інтереси за кордоном. Однак після Паризького рішення Ради послів 15 березня 1923 р. очевидною стала криза суспільно-політичного руху, як каже О. Назарук, “суматоха й потопа”. Польська влада почала наступ в усіх сферах суспільного життя. Політична еліта знайшла вихід в об’єднанні всіх українських та національно-державницьких сил на спільній платформі в єдину політичну організацію. Результатом міжпартійного порозуміння стало утворення Українського національно-демократичного об’єднання (УНДО) [10, с. 15, 17]. Головою УНДО обрали Д. Левицького. Це безумовно, на думку О. Назарука, було вагомим кроком в історії українського політичного руху.

Схвальні відгуки про об’єднання партій не означали того, що політик особисто підтримував платформу УНДО. Він не розумів беззастережної віри лідерів партій-засновниць обіцянкам Антанти “... про корисне вирішення галицької справи. Це не дозволяло робити ніяких спроб в бік порозуміння з Польщею, яка готова була піти на певні поступки” [10, с. 7].

Така позиція О. Назарука відображала його політичні уподобання. Переживши еволюцію своїх ідей від радикалізму до монархізму, він приєднується до католицького руху. Діяльність останнього представляла Українська Народна Обнова. УНО виступала як угодовська організація, яка помірковано ставилася до політики Польщі.

Важливим є його вислів про роль зовнішньополітичного фактора в діяльності партій, оскільки він був представником ЗУНР на Ризькій мирній конференції [9]. Політик задекларував себе як прихильник проєвропейського напрямку розвитку політичних процесів. Відповідно українські партії повинні рівнятися на світовий стандарт, головною ознакою якого є публічність. Тільки так, вважав О. Назарук, можна зацікавити широкий загал політикою, а це буде визначати процес формування політичної культури суспільства. Іншою позитивною рисою політичного життя європейського зразка він називає блокування політичних сил – інакше “... матимемо тільки якісь групки з шумними назвами, з невідомими провідниками, чи спілки акул для вимушування субвенцій від держави” [11, с. 12].

В кінцевому рахунку О. Назарук формулює власну концепцію про суть і роль політичних партій в українському суспільстві. На його думку, політична партія – це утворення, яке представляє інтереси певної частини громади. Вони зобов’язані знайомити людей із суспільними проблемами, готувати провідників, відстоювати інтереси окремих верств населення, свободу віросповідання, думки і переконання. Жоден суспільний рух релігійний, політичний, національний не може сформуватися без певної ідеології та наявності лідера. Останній повинен залишитися ідеалом в історичній пам’яті народу, залишаючи по собі біографічні спогади. О. Назарук стверджує, що ефективною запорукою діяльності політичних сил є традиції, набуті поколіннями. Програми мають насамперед враховувати внутрішню і зовнішньополітичну ситуацію. Тільки за таких умов вони можуть бути повноцінними суб’єктами політичного життя [11; 12]. Оскільки, “... нація, яка не має своєї держави, не може створити іншого політичного проводу, як партійний” [12; 16]. Залежно від політичної системи в державі, О. Назарук таку роль партій в абсолютних монархіях вважає дуже мало ймовірними, оскільки спільні справи вирішує “воля одного”. У конституційних монархіях король становить здорову противагу політичним партіям, оскільки він є орган надпартійний. У демократичних республіках роль монарха відіграє президент з сильною владою [12; 19].

Висновки. Отже, науково-публіцистична спадщина О. Назарука є вагомим джерелом вивчення питань розвитку політичного руху в Україні. Особливе місце в його дослідженнях займають галицькі молодіжні організації. Як учасник революційних подій в Україні 1917–1920 рр., він аналізує політичну ситуацію того часу. Зокрема, актуальною і на сьогоднішній день є проблема співробітництва політичних сил Західної і Східної частин України того часу. В основу взаємовідносин він ставить національно-державницькі інтереси нашої країни, оскільки політична еліта повинна усвідомити, що народ може об’єднати лише національна ідея [8, с. 6]. О. Назарук характеризує розстановку політичних сил в Українській Національній Раді, яка

виконувала роль тимчасового законодавчого органу після поразки Директорії. Маючи за плечима великий досвід роботи в політичній царині, він дає корисні поради стосовно зовнішньополітичних орієнтирів нашої держави. І нарешті, формулює власне теоретичне розуміння сутності політичних партій і їх ролі в суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурачок Л.В. *Громадсько-політична діяльність Осипа Назарука (1883–1940): Дис. ... канд. іст. наук.* – Івано-Франківськ, 2006. – 208 с.
2. *Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. У 2-х т. – Т.2.* – Жовква, 1998.
3. *Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.* – К., 1996.
4. *Довідник з історії України / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста.* – К., 2001.
5. *Енциклопедія українознавства. У 8-ми т. – Львів, 1993–1998.*
6. *Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев.* – Львів, 1996.
7. *Качкан В. Публіцистична спадщина Осипа Назарука. Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність // НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Західно-Українська народна республіка: історія і традиції.* – Львів, 2000. – Вип. 6. – С. 26–29.
8. *Корноненко С.В., Морозов А.Г., Ресніт О.П. Українська революція. Навч. посібник.* – Вінниця, 2004.
9. *Назарук О. Галицька делегація в Ризі 1920 р. – Львів, 1930. Накладом Української Християнської Організації.* – 169 с.
10. *Назарук О. Гоги і Магоги. Політична брошура, призначена для гартування будучих українських провідників.* – Львів: Бібліотека УНО, 1936.
11. *Назарук О. До історії революційного часу на Україні. Українські політичні партії, їх союзи і теорії.* – Вінніпег: Ман, 1924. – 19 с.
12. *Назарук О. Значіння партій. Про різницю між партійністю і партійництвом.* – Львів, 1939, *Накладом часопису “Нова Зоря”.* – 82 с.
13. *Назарук О. Рік на Великій Україні. Спомини з Української революції.* – Відень: “Український прапор”, 1920 – 344 с.
14. *Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX –XX ст.) / Я.Й. Малик, Б.Д. Вол, С.Д. Гелей та ін.; За заг. ред. д-ра іст. наук, проф. Я.Й. Малика: Навч. посібник.* – Львів, 2001.
15. *Пахарев А. Багатопартійність і партійна система – поняття не тотожні // Віче.* – 2002. – №2. – С. 3–7.
16. *Політреформа-2006: важкий шлях до ідеалу // Урядовий кур'єр.* – 2006. – №1. – 4 січня.
17. *Політична історія України. XX століття: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.). В 6 т. / За ред. І.Ф. Кураса.* – К., 2002. – Т.1. – 424 с.
18. *Політична історія України. XX століття: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.). В 6 т. / За ред. І.Ф. Кураса.* – К., 2002. – Т.2. – 488 с.
19. *Потульницький В.А. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці).* – К., 1992.
20. *Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія.* – К., 1999.
21. *Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX ст.).* – Львів, 2003.
22. *Федунь М. Мемуарна спадщина Осипа Назарука / Інститут українознавства при Прикарпатському університеті ім. В. Стефаника.* – Брошнів, 2000.
23. *Центральний державний історичний архів України у м. Львові.*